

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ
ΤΗΣ Α.Θ.Π. ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ

ΚΑΙ ΤΗΝ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

1900 ΕΤΗΡΙΑΣ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ ΙΩΑΝΝΟΥ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
(Αθήναι-Πάτμος, 17-26 Σεπτεμβρίου 1995)

(Ἀνάτυπον)

ΕΚΔΟΣΙΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΠΑΤΜΩ ΙΕΡΑΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ
ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ 1999

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Ἡ Ἀποκάλυψη στὴν Εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ σκέψη*

Ἡ γοητεία ποὺ ἄσκησε τὸ ἀκροτελεύτιο βιβλίο τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴ φαντασία ἑνὸς χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ὅπως ὁ εὐρωπαϊκός, ἀποτυπώνεται στὰ καλλιτεχνικὰ ἀριστουργήματα, τόσο τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ὅσο καὶ τῆς ποιητικῆς καὶ μουσικῆς δημιουργίας ποὺ ἔχουν στὴ διαδρομὴ τῶν αἰώνων ἀντλήσει τὴν ἔμπνευσή τους ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη. Ἀπὸ τὸν Dante ὡς τὸν John Milton, ἀπὸ τὸν Hans Memling ὡς τὸν Dürer καὶ τὸν Holbein, ἀπὸ τὸν Händel ὡς τὸν Goethe καὶ τὸν Hölderlin καὶ τοὺς Ὀρθόδοξους Ρώσους λογοτέχνες τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰώνα, τὸ ἔργο, ποὺ ἔχει ἀναπόσπαστα συνδεθεῖ μὲ τὸν συμβολισμό τοῦ νησιοῦ τῆς Πάτμου, ἀποδεικνύεται φορέας τέτοιου ἐνδιάθετου δυναμισμοῦ καὶ λειτουργεῖ ὡς ἐρέθισμα γιὰ τὴν παραγωγὴ ἔργων ποὺ συναρπάζουν. Ὁργανικὸ τμῆμα τῆς δημιουργικῆς φαντασίας τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτισμικῆς παράδοσης ὑπῆρξε καὶ ἡ πολιτικὴ σκέψη, ὁ στοχασμὸς δηλαδὴ γύρω ἀπὸ τὰ ζητούμενα τῆς συνύπαρξης τῶν ἀνθρώπων σὲ ὀργανωμένες καὶ εὐνομούμενες κοινωνίες. Ὡς στοιχεῖο ἑνὸς χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ σκέψη φέρει ἀνεξίτηλη τὴ σφραγίδα τῶν βιβλικῶν κειμένων, τῶν ἀξιῶν, τῶν συμβόλων, τοῦ ὕφους καὶ τῆς γλώσσας τους. Τὸ εὐρύτερο περίγραμμα τῆς πολιτικῆς σκέψης τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης καθορίστηκε ἀπὸ τοὺς προβληματισμοὺς τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπίγεια λειτουργία τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Ἡ πολιτικὴ σκέψη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Δύσεως κατὰ τὴ Μεσαιωνικὴ χιλιετία παρέμεινε σταθερὰ ριζωμένη στὸ αὐγουστίνειο περίγραμμα καὶ ἡ αὐγουστίνεια ὀπτικὴ ὁριοθέτηση καὶ τὴ διαπλοκὴ τῆς Ἀποκάλυψης μὲ τὴν πολιτικὴ.

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰδρύματος (Hellenic Foundation) τοῦ Λονδίνου, γιὰ τὴ βοήθειά του, χάρις στὴν ὁποία ἔγινε δυνατὴ ἡ ἔρευνά μου γι' αὐτὴ τὴν ἐργασία, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1995, στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Cambridge. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν συνάδελφο Γρηγόρη Μολύβα, διδάκτορα φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου, γιὰ τὴ συνδρομὴ του στὸ ἀρχικὸ στάδιο τῆς ἔρευνας.

Στήν τέχνη ο ένδιάθετος δυναμισμός, ή έξαρση τής φαντασίας και του λόγου που χαρακτηρίζουν τήν 'Αποκάλυψη μπορεί νά ἀπολήγουν στή διάπλαση ἀριστουργημάτων, στή θεολογία και στήν πολιτική όμως ή ἀτιθάσευτη φαντασία και ο άνεξέλεγκτος λόγος μπορεί νά ὀδηγήσουν στήν αἴρεση, στήν άνταρσία, σέ ποικίλες άνατροπές. Αυτό τὸ άντιλήφθηκε πολὺ ζωηρὰ ὁ Ἅγιος Αὐγουστίνος και φρόντισε σὸ εἰκοστὸ βιβλίο τής *Πόλεως τοῦ Θεοῦ* νά περιστείλει και νά ἀκυρώσει κάθε τέτοια δυναμική. Πρόκειται γιά τήν καταδίκη τής χιλιαστικῆς ἐρμηνείας τής 'Αποκάλυψης και τήν ἐπιμονή ὅτι ή ζωή τής ἐκκλησίας άντιπροσωπεύει τήν βασιλεία τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τής γῆς τήν ὁποία ἐπαγγέλλονταν οἱ ὄραματισμοὶ τής Πάτμου¹.

Ἔτσι τὸ πλαίσιο τής πολιτικῆς σκέψης τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα πὸ καθορίστηκε σέ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τή σκέψη τοῦ Αὐγουστίνου ἔθεσε μᾶλλον σὸ περιθώριο τήν 'Αποκάλυψη ὡς πρὸς τήν ἐρμηνεία τῶν φαινομένων τής πολιτικῆς ζωῆς. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει ἰδίως σέ σχέση μὲ ὅ,τι θὰ μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὁ «κανόνας» τής Μεσαιωνικῆς πολιτικῆς σκέψης, οἱ κεντρικὲς δηλαδὴ πηγές πὸ ἀποτελοῦν τὰ σημεῖα ἀναφορᾶς ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τής πολιτικῆς συνείδησης, τοὺς κανονιστικοὺς τρόπους κατανόησης τοῦ πολιτικοῦ και τὶς κυρίαρχες πολιτικὲς ἀξίες. Ὡς πρὸς τὴ διαπίστωση αὐτὴ πάντως θὰ μπορούσε νά ἐπισημανθεῖ τὸ ἐξῆς παράδοξο: ἐνῶ στή λαϊκὴ φαντασία τόσο τοῦ Δυτικοῦ ὅσο και τοῦ Βυζαντινοῦ Μεσαίωνα εἶναι διάχυτη ή ἔλξη τής ἀποκαλυπτικῆς φιλολογίας, εἴτε ὡς κοινωνικῆς διαμαρτυρίας εἴτε ὡς πλαισίου ἐρμηνείας καταστροφῶν ἢ δραστικῶν πολιτικῶν ἀλλαγῶν, ή ἐπιβολὴ τής αὐγουστίνειας ὀρθοδοξίας παρεμποδίζει τήν προδιάθεση αὐτὴ ν' ἀναδυθεῖ στήν ἐπιφάνεια τῶν «κανονικῶν» κειμένων τοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ².

1. Αὐγουστίνος, *De Civitate Dei*, XX, 7 και 9. Πρβλ. Bernard McGinn, *Visions of the End. Apocalyptic traditions in the Middle Ages*, Νέα Ἰόρκη 1979, σσ. 26-27, και εἰδικότερα Robert A. Markus, *Saeculum: History and society in the theology of St. Augustine*, Cambridge 1970, σσ. 17-21, 41-44, και Eugene Teselle, *Augustine the theologian*, Λονδίνο 1970, σσ. 268-278. Πιὸ πρόσφατα Paula Fredriksen, "Tyconius and Augustine on the Apocalypse", στή συλλογὴ *The Apocalypse in the Middle Ages*, ἐπιμ. R.K. Emmerson και B. McGinn, Ἰθάκη, Ν.Υ. και Λονδίνο 1992, σσ. 20-37.

2. Γιά ἐπισκόπηση τῶν ρευμάτων και τῶν πηγῶν βλ. McGinn, *Visions of the End*, και Marjorie Reeves, "The development of apocalyptic thought: Medieval attitudes", *The Apocalypse in English Renaissance literature and thought*, ἐπιμ. C.A. Patrides και Joseph Wittreich, Manchester 1984, σσ. 40-72. Εἰδικότερα γιά τήν ἀπήχη-

Τὸν δέκατο τρίτο αἰώνα ἡ ἀύγουστίνεια ὀρθοδοξία ὡς πρὸς τὴ θέση καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς Ἀποκάλυψης ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ «ἀγγελικοῦ δασκάλου», τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη, ὁ ὁποῖος ἐπεξεργάστηκε ἓνα νέο κανονιστικὸ πλαίσιο τόσο γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ σκέψη τῆς Λατινικῆς Εὐρώπης³. Ἴσως ἡ ἀνανεωμένη πρόθεση γιὰ ἔλεγχο τῶν χρήσεων καὶ ἐρμηνειῶν τῆς Ἀποκάλυψης ποὺ μαρτυρεῖ ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν χιλιαστικῶν ἐρμηνειῶν ποὺ συναντοῦμε στὸν Ἀκινάτη, νὰ ἀποτελοῦσε ἀπάντηση πρὸς τὴν ἐκπληκτικὴ ἀναζωογόνηση τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ ὁράματος καὶ τῆς συναφοῦς φιλολογίας στὸν Καθολικὸ κόσμο ποὺ ἐπέφερε ὁ Ἰωακείμ τοῦ Fiore, (1135-1202), ἡγούμενος τῆς Μονῆς τοῦ Corazzo τῆς Καλαβρίας στὸ τέλος τοῦ δωδεκάτου αἰώνα⁴.

Παρὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἀύγουστίνειου σχήματος στὴν πολιτικὴ σκέψη καὶ τὴν ἐνίσχυσή του ἀπὸ τὸν Ἀκινάτη, οἱ πολιτικὲς χρήσεις τῆς Ἀποκάλυψης δὲν ἔλειψαν κατὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα καὶ ἰδίως κατὰ τὴν ὄψιμη μεσαιωνικὴ ἐποχὴ. Οἱ κρίσεις στὶς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ οἱ ἀνταγωνισμοὶ τῶν νέων κοσμικῶν κρατῶν, ἰδίως τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Γερμανίας, γιὰ ἐπιβολὴ ἐπὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου πρόσφεραν ἐρεθίσματα γιὰ τὴ διατύπωση προφητειῶν καὶ προγνώσεων γιὰ τὴν ἔκβαση τῶν ἀνταγωνισμῶν μὲ ὄργανο τὴ συμβολικὴ γλῶσσα τῆς Ἀποκάλυψης⁵.

ση τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκαλύψεως στὴ Μεσαιωνικὴ σκέψη βλ. Norman Cohn, *The pursuit of the millenium*, Λονδίνο 1970, σσ. 29-36, 215-216, καὶ πρὸ πρόσφατα τὶς μελέτες ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ συλλογὴ *The Apocalypse in the Middle Ages*. Γιὰ τὸν «ἀποκαλυπτισμὸ» στὴ Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ βλ. καὶ P. J. Alexander, *Religious and political history and thought in the Byzantine Empire*, Λονδίνο 1978, μελέτες XI-XVI, καὶ γιὰ τὶς βυζαντινὲς καταβολὲς τοῦ Δυτικοῦ «ἀποκαλυπτισμοῦ» βλ. τοῦ ἰδίου, "The diffusion of Byzantine apocalypses in the Medieval West and the beginnings of Joachimism", *Prophecy and millenarianism. Essays in honour of Marjorie Reeves*, ἐπιμ. Ann Williams, Λονδίνο 1980, σσ. 53-106.

3. Βλ. συνοπτικὰ Ernest L. Tuveson, *Millenium and Utopia. A study in the background of the Idea of progress*, Berkeley 1949, σσ. 18-20.

4. Βλ. McGinn, *Visions of the End*, σσ. 126-141 καὶ Marjorie Reeves, *The influence of prophecy in the later Middle Ages*, Ὁξφόρδη 1969, σσ. 1-132. Βλ. ἰδίως σσ. 67-69 γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Ἀκινάτη κατὰ τοῦ Ἰωακείμ. Ἡ σημασία τοῦ θέματος καὶ ἡ ἔκταση τῆς σχετικῆς ἔρευνας τεκμηριώνεται ἀπὸ τὸν M.W. Bloomfield, "Recent scholarship on Joachim of Fiore and his influence", *Prophecy and millenarianism*, σσ. 23-52. Γιὰ τὴν εὐρύτερη σημασίαν τῆς σκέψης τοῦ Ἰωακείμ πρβλ. Frank Manuel, *Shapes of Philosophical History*, Stanford 1965, σσ. 35-45.

5. Πρβλ. McGinn, *Visions of the End*, σσ. 246-258, καὶ ἀναλυτικότερα M. Reeves, *The influence of prophecy in the later Middle Ages*, σσ. 295-392.

Τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνα θὰ μπορούσε συμβολικὰ νὰ συνδεθεῖ μὲ ἓνα σημαντικὸ ἐπεισόδιο στὴν ἱστορία τῶν πολιτικῶν χρήσεων τῆς Ἐποκάλυψης. Πρόκειται γιὰ τὴ δράση τοῦ Δομηνικανοῦ μοναχοῦ Girolamo Σαβοναρόλα στὴ Φλωρεντία στὰ χρόνια 1494-1498. Ὁ Σαβοναρόλα συνέδεσε τὴν πολιτικὴ του δράση κατὰ τῆς δυναστείας τῶν Μεδίκων καὶ ὑπὲρ τῆς πολιτειακῆς διακυβέρνησης τῆς Φλωρεντίας μὲ τὴν οὐμανιστικὴ πνευματικὴ κίνηση τῆς πόλης καὶ ἄσκησε ἀξιοσημείωτη ἔλξη μὲ τὰ πολιτικὰ του προγράμματα στοὺς μεγάλους φλωρεντινοὺς οὐμανιστὲς τῆς ἐποχῆς του, τὸν Pico della Mirandola καὶ τὸν Marsilio Ficino, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀργότερα θὰ ἀποκήρυττε τὸν Σαβοναρόλα ὡς τὸν Ἀντίχριστο. Στὴ ριζοσπαστικὴ κριτικὴ τῆς διαφθορᾶς τῶν Μεδίκων καὶ τῆς κοινωνίας τῆς Φλωρεντίας καὶ στὸν ὀραματισμὸ τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς ἀνανέωσης τῆς Φλωρεντινῆς Πολιτείας ὡς Νέας Ἱερουσαλὴμ, ὁ Δομηνικανὸς ἐπαναστάτης προσέφυγε στὴ συμβολικὴ γλῶσσα τῆς Ἐποκάλυψης γιὰ νὰ κάνει τὸ μήνυμά του κατανοητὸ στὶς εὐρύτερες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ. Καὶ ἡ *Συναγωγὴ τῶν Ἀποκαλύψεων* ποὺ συνέθεσε τὸ 1495 ὡς ἀπάντηση στοὺς ἐπικριτὲς τοῦ ἀποτελεῖ τὸ προγραμματικὸ κείμενο τῆς προφητικῆς του ἀποστολῆς⁶. Ἡ κριτικὴ τοῦ Σαβοναρόλα κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ποὺ τελικὰ ὀδήγησε στὸν ἀφορισμὸ, τὴν πτώση καὶ τὴν δημόσια ἐκτέλεσή του τὸ 1498, ἀποτελοῦσε ἐπιβεβαίωση τῆς μακραίωνης καχυποψίας καὶ τῆς ἐπιφυλακτικότητος τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὶς πολιτικὲς καὶ κάθε ἄλλου εἴδους θύραθεν χρήσεις τῆς Ἐποκάλυψης.

Πράγματι ἡ ἀποκορύφωση τῶν πολιτικῶν χρήσεων τῆς Ἐποκάλυψης ἐντὸς τοῦ κανόνα τῆς Εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς σκέψης θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν προσωπικῶν ἀναγνώσεων τῶν ἱερῶν κειμένων ποὺ προήλθε ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνα. Εἶναι βέβαια ἀλήθεια ὅτι ὁ θεμελιωτὴς τοῦ προτεσταντισμοῦ, ὁ Μαρτίνος Λούθηρος, δὲν ὑπῆρξε λιγότερο ἐχθρικός ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀπέναντι στὶς χιλιαστικὲς ἀναγνώσεις καὶ τὴν ἀνεξέλεγκτη θύραθεν ἐρμηνεῖα τῆς Ἐποκάλυψης⁷. Τὸ ἀδιαμφισβήτητο γεγονός πάντως παραμένει ὅτι ἡ Μεταρρύθμιση δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν προσωπικὴ ἀναμέτρηση

6. Πρβλ. Donald Weinstein, *Savonarola and Florence, Prophecy and patriotism in the Renaissance*, Princeton 1970, σσ. 86-99, 161-184, 374-377. Εἰδικότερα γιὰ τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ Savonarola στὴν Ἐποκάλυψη βλ. *αὐτόθι*, σσ. 75-76, 94-95, 144-146, 159-163, 182-183, καὶ M. Reeves, *The influence of prophecy*, σσ. 434-440.

7. Βλ. Tuveson, *Millenium and Utopia*, σσ. 24-30.

τοῦ πιστοῦ μὲ τὸ νόημα τῶν θεοπνεύστων κειμένων καὶ αὐτὸ ἐπέτρεψε τὴ συστηματικότερη χρῆση τῆς Ἀποκάλυψης σὲ πολιτικὲς ἀναλύσεις ποὺ ἀπέβλεπαν σὲ στάθμιση καὶ ἐρμηνεία κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν καταστάσεων, τὶς ὁποῖες οἱ παρατηρητὲς ἔκριναν ὅτι ἀντιβαίνουν πρὸς βασικὲς ἀρχὲς τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης. Ἔτσι, στοὺς πρώιμους νέους χρόνους, ἀπὸ τὸν δέκατο ἕκτο ὡς τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνα, ἡ συμβολικὴ γλῶσσα καὶ τὰ ἐσώτερα μηνύματα τῆς Ἀποκάλυψης προσφέρουν διεξόδους ριζικῆς κοινωνικῆς κριτικῆς ποὺ συνδέεται μὲ τὶς πιὸ τολμηρὲς τοποθετήσεις τῆς πολιτικῆς σκέψης στὶς χῶρες τῆς προτεστάντικῆς Εὐρώπης⁸.

Τρία παραδείγματα νομίζω εἰκονογραφοῦν χαρακτηριστικὰ αὐτὴν τὴν ἄποψη γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς Ἀποκάλυψης ὡς διεξόδου κοινωνικῆς κριτικῆς στὴν Προτεστάντικὴ πολιτικὴ σκέψη. Τὸ πρῶτο παράδειγμα ἀναφέρεται στὴν περίπτωση τοῦ Thomas Müntzer (1490-1525), σύγχρονου τοῦ Λουθήρου ἡγέτη τῶν ἐξεγερμένων ἀγροτῶν τῆς Θουριγγίας στὰ χρόνια 1524-1525. Κρίνοντας ὅτι ἡ Μεταρρύθμιση τοῦ Λουθήρου δὲν εἶχε προχωρήσει ἀρκετὰ οὔτε στὸ θρησκευτικὸ ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸ πολιτικὸ πεδίο, ὁ Müntzer, ὁ «νέος Δαυιδ» ὅπως ἀποκαλοῦσε τὸν ἑαυτό του, συνδύασε τὴ διδασκαλία του γιὰ ριζικότερες ἀλλαγὲς στὴν ἐκκλησία καὶ στὴν θρησκευτικὴ ζωὴ μὲ κηρύγματα γιὰ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπανάσταση ποὺ θὰ ἀπελευθέρωνε τοὺς ἀγρότες ἀπὸ τὶς φεουδαρχικὲς τοὺς δεσμεύσεις καὶ τοὺς ἐργάτες τῶν πόλεων καὶ τοὺς μεταλλωρύχους ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀδικία καὶ ἐκμετάλλευση. Γιὰ νὰ ἐκφράσει τὰ αἰτήματα αὐτὰ προσέφυγε στὴν ἀποκαλυπτικὴ γλῶσσα τοῦ Ἰωακείμ τοῦ Fiore καὶ χρησιμοποίησε τὴν Ἀποκάλυψη ὡς ὄπλο τῆς ἐπίθεσής του κατὰ τῶν ἰσχυρῶν καὶ τῶν ἀσεβῶν ποὺ θεωροῦσε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐξοντωθοῦν χωρὶς οἶκτο⁹.

Οἱ ἰδέες τοῦ Müntzer, ἂν καὶ ἐγκατεσπαρμένες στὴν ἀλληλογραφία καὶ τὰ κείμενα τῶν κηρυγμάτων του, ἄσκησαν σοβαρὴ ἐπίδραση στὴ

8. Γιὰ λεπτομέρειες πρὸβλ. G. H. Williams, *The Radical Reformation*, Kirksville, Missouri 1992, σσ. 505-523, 1304-1307.

9. Βλ. G. H. Williams, *The Radical Reformation*, σσ. 120-135, 148-165, καὶ τὴ μελέτη τοῦ Eric W. Gritsch, *Reformer without a Church*, Philadelphia 1967. Γιὰ ἐπιλογὲς χαρακτηριστικῶν κειμένων τοῦ Müntzer βλ. Lowel H. Zuck, *Christianity and Revolution: Radical Christian testimonies 1520-1650*, Philadelphia 1975, σσ. 31-44, καὶ Michael G. Baylor, *The Radical Reformation*, Cambridge 1991, σσ. 1-32, 74-94. Βλ. ἐπίσης Hans Hillerbrand, "Thomas Muentzer", *Reformers in profile*, ἐπ. B. A. Gerrish, Philadelphia 1967, σσ. 213-229, καὶ τὴ σημαντικὴ συμβολὴ τοῦ Norman Cohn, *The pursuit of the millenium*, σσ. 234-251.

ριζοσπαστική γερμανική πολιτική σκέψη ως τον Marx και τους επαναστάτες του 1918-1919, που τον κατέτασσαν ανάμεσα στους προδρόμους τους¹⁰. Οί ιδέες του Müntzer προετοίμασαν το έδαφος και για τη δεύτερη περίπτωση ριζοσπαστικής πολιτικής χρήσης της 'Αποκάλυψης, που σημειώνεται ως ή άκραία επαναστατική εκδήλωση της 'Αγγλικής 'Επανάστασης του δεκάτου έβδομου αιώνα. Στο πλαίσιο της βαθείας κοινωνικής και ιδεολογικής άναταραχής που συνοδεύει τον έμφύλιο πόλεμο στην 'Αγγλία τη δεκαετία του 1640 με άποκορύφωμα την έκτέλεση του βασιλέως Καρόλου Α' το 1649, ήταν άναμενόμενο ότι σί χιλιαστικές παραδόσεις που συγκινοῦσαν τὰ λαϊκά στρώματα της κοινωνίας θά γνώριζαν νέα έξαρση. Πράγματι ή βαθεία κρίση της άγγλικής κοινωνίας αυτή την έποχή καταγράφεται χαρακτηριστικά στην εύρύτατη χρήση της γλώσσας και των συμβόλων της 'Αποκάλυψης από όλες τις πλευρές για νά εκφράσουν τις έλπίδες και τους φόβους τους και νά καταγγείλουν τους έχθρους τους¹¹.

'Εχει μάλιστα παρατηρηθεί, ιδιαίτερα εύστοχα κατά τη γνώμη μου, ότι οί άπόπειρες συστηματικής ιστορικής έρμηνείας του βιβλίου του Προφήτη Δανιήλ και της 'Αποκάλυψης που συνδέονται ίδίως με τὸ θεολογικό έργο του Joseph Mead του Πανεπιστημίου του Cambridge, προσέδωσαν στην πουριτανική κοσμοθεωρία τὸ άναγκαίο ύπόβαθρο ὡστε νά άποκτήσει τὴ δυναμική της επαναστατικής ιδεολογίας. Με τὴν ιστορική έρμηνεία της 'Αποκάλυψης συνδέεται κατά τὴν άποψη αυτή του καθηγητή Michael Walzer ή μεταβολή του άγγλικού έμφυλίου πολέμου της δεκαετίας του 1640 σὲ κοινωνική επανάσταση¹².

'Ανάμεσα στις άντιμαχόμενες ομάδες του 'Εμφυλίου Πολέμου ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οί κοινωνικά πιδό ριζοσπαστικές ομάδες τῶν «'Ισοπεδωτῶν» (Levellers) και τῶν «Σκαφτιάδων» (Diggers) για τὴν άποτελεσματική και εύφάνταστη χρήση της 'Αποκάλυψης ὡς πλαισίου για τὴν άρθρωση της βαθεία άνατρεπτικής κοινωνικής τους κριτικής. Στὴ διαμάχη Βασιλέως κατά Κοινοβουλίου οί 'Ισοπεδωτές, ἄν και έχθροί του Βασιλέως, δὲν ἔχουν ψευδαισθήσεις σχετικά με τις

10. Βλ. ιδίως Friedrich Engels, *Die deutsche Bauernkrieg*, α' έκδ. 1850. Πρβλ. Marx και Engels, *Selected Works*, Νέα 'Υόρκη 1968, σ. 400.

11. Βλ. David Brady, *The contribution of British writers between 1560 and 1830 to the interpretation of Revelation 13.16-18 (The Number of the Beast). A study in historical exegesis*, Τυβίγγη 1983, σ. 96.

12. Michael Walzer, *The Revolution of the Saints. A study in the origins of radical politics*, Cambridge, Mass. 1965, σσ. 290-299.

προθέσεις καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ Κοινοβουλίου νὰ ἐγκαθιδρύσει πράγματι ἕνα καθεστῶς κοινωνικῆς δικαιοσύνης¹³. Γιὰ τὸν Abiezer Coppe ὁ Θεὸς ἦταν ὁ πρῶτος καὶ ἰσχυρότερος Ἴσοπεδωτὴς καὶ εἶχε ἀποκαλύψει τὴ βούλησή του ἐπιτρέποντας τὴν ἐπιτέλεση τῆς βασιλοκτονίας, γεγονός που συμβόλιζε τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς ἰσότητας, ἐλευθερίας καὶ κοινοκτημοσύνης¹⁴. Ὁ ἡγέτης τῶν Σκαφτιάδων Gerrard Winstanley παρότρυνε τὸ Κοινοβούλιο νὰ καταστρέψει τὶς πραγματικὲς βάσεις τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καταργώντας τὴν ἰδιοκτησία καὶ κάθε εἶδος κοινωνικῆς ἱεραρχίας. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ θὰ καθιστοῦσε τὴν Ἀγγλία «τὸ πρῶτο ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ ἔθνη, ἢ τὸ δέκατο τμήμα τῆς Βαβυλῶνος που πρῶτο ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ θηρίο καὶ θέτει τὸ στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, γιὰ νὰ κυβερνήσει τὸν κόσμον ἐν δικαιοσύνῃ». Ἡ γλώσσα καὶ ἡ ὁρολογία τῆς Ἀποκάλυψης εἶναι διάχυτη στὰ κείμενα τοῦ Winstanley, ὡς ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς ἐπαναστατικῆς διεκδίκησης τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος¹⁵. Οἱ Σκαφτιάδες, ὅπως καὶ ὁ Müntzer ἕναν αἰῶνα πρωτύτερα, ἠττήθηκαν καὶ ἐξοντώθηκαν ἀπὸ ὄσους αἰσθάνθηκαν νὰ ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὰ ἀνατρεπτικὰ τοὺς ὁράματα. Ἡ ριζοσπαστικὴ κοινωνικὴ τους κριτικὴ ὅμως ἀναγγέλλει τὶς βαθύτερες προσδοκίες τῶν κοινωνιῶν τους, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ ἀποκαλυπτικὸς λόγος ἀπὸ μόνος του, στὶς παραδοσιακὲς ἐκδοχὲς του, δὲν ἀποτελοῦσε ἐπαρκὴ διέξοδο ὡς διαμαρτυρία κατὰ τῆς ἀνισότητος καὶ τῆς ἀδικίας που συμπίεζον τοὺς λιγότερο προνομιούχους.

Ἡ ἰσχὺς πάντως τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ λόγου ὡς ὄργανου πολιτικῆς ἐπικοινωνίας κατὰ τὸν Ἑμφύλιο Πόλεμο στὴν Ἀγγλία, μὲ ἀποκορύφωμα τὰ χρόνια γύρω στὰ 1650, διαφαίνεται καὶ στὴ σύζευξη που παρατηρεῖται μεταξὺ τῶν διάχυτων χιλιαστικῶν ἀναζητήσεων καὶ εἰκασιῶν

13. Brady, *The contribution*, σσ. 147-151, καὶ Michael Watts, *The Dissenters from the Reformation to the French Revolution*, Ὁξφόρδη 1978, σσ. 129-133.

14. Bernard Capp, «The political dimension», *The Apocalypse in English Renaissance thought and literature*, ἐπιμ. C.A. Patrides καὶ J. Wittreich, Manchester 1984, σ. 114.

15. Βλ. G. Winstanley, *The law of freedom and other writings*, ἐπιμ. Christopher Hill, Cambridge 1983, σσ. 87, 100-101, 111, 146, 148 κ.λπ. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴν σελίδα τίτλου τοῦ φυλλαδίου: "A Newyear's Gift for the Parliament and Army" (1650), *αὐτόθι*, σ. 159. Γιὰ τὸν Winstanley καὶ τὸ κίνημα τῶν «Σκαφτιάδων» βλ. C. Hill. *The world turned upside down. Radical ideas during the English Revolution*, Νέα Ὑόρκη 1972, σσ. 86-120, 138-147 κ.λπ. Ὁ συσχετισμὸς μὲ τὸν Müntzer ἔχει γίνει κατ' ἐπανάληψη στὴ σχετικὴ φιλολογία. Βλ. π.χ. Zuck, *Christianity and Revolution*, σ. 244.

πού χαρακτηρίζουν αυτή την εποχή, και του φιλοσοφικού υλισμού του Thomas Hobbes. Η σύζευξη αυτή παρατηρείται ιδίως στις σελίδες του σημαντικότερου έργου του Hobbes, του *Λεβιάθαν*, που εκδόθηκε το 1651, την εποχή ακριβώς της ένεργου παρουσίας του Winstanley και των Σκαφτιάδων. Οί πολιτικές επιδιώξεις του Hobbes και των Σκαφτιάδων βέβαια απέκλιναν ριζικά μεταξύ τους. Όσο ορισμένοι κοινοί φιλοσοφικοί παρονομαστές ιδίως σε ζητήματα έρμηνείας της παρουσίας του Θείου στην ύλική δημιουργία έχουν έπισημανθεί μεταξύ του Hobbes και του Winstanley¹⁶. Ο άποκαλυπτισμός στον *Λεβιάθαν*, που είναι όπωσδήποτε ευρύτερος από τις πέντε αναφορές στην *Άποκάλυψη* που συναντούμε στο κείμενο, ένυπάρχει ιδίως στο φιλοσοφικό περίγραμμα του Τρίτου και του Τετάρτου Μέρους του έργου. Στα τμήματα αυτά του κειμένου ο Hobbes διαπραγματεύεται θεολογικά και έκκλησιολογικά ζητήματα με άντικειμενικό σκοπό να παράσχει έρείσματα στην άντιπαπική και ευρύτερα άντι-Καθολική έπιχειρηματολογία του και να έδραιώσει –κάπως παράδοξα έκ πρώτης όψεως– το αίτημα της έκκοσμίκευσης της πολιτικής ζωής¹⁷.

Μετά την παλινόρθωση του 1660 ή συμβολική γλώσσα της *Άποκάλυψης* δέν παύει να χρησιμοποιείται, αλλά ως στοιχείο πλέον μιās άποκλειστικά λαϊκιστικής φιλολογίας, παντελώς ξένης προς τον σοβαρό πολιτικό προβληματισμό, που προς το τέλος του δεκάτου έβδόμου αιώνα, αρχίζει να προσανατολίζεται προς τις άναζητήσεις του άρχόμενου Διαφωτισμού. Μια άλλη έπαναστατική έκρηξη όμως έναν αιώνα άργότερα στην άντίπερα όχθη της Μάγχης είχε τόσο σοβαρό άντίκτυπο στην Βρετανία, που έδωσε μια τελευταία ώθηση στους άποκαλυπτικούς παλμούς της ριζοσπαστικής πολιτικής σκέψης. Αυτός ο τελευταίος άπόηχος της μακράς παράδοσης του πολιτικού άποκαλυπτισμού συναντάται στη σκέψη δύο πνευματικών έπιγόνων των Πουριτανών του Έμφυλίου Πολέμου, του Joseph Priestley και του Richard Price, οί όποιοι ύπήρξαν μεταξύ των θερμότερων συνηγώνων της Γαλλικής Έπανάστασης στη χώρα τους. Για τους δύο αυτούς πάστορες των έτεροδόξων έκκλησιών της Βρετανίας, ό όραματισμός μιās δίκαιης και ένάρετης κοινωνίας, σε συνδυασμό με τη βαθειά χριστιανική τους πίστη, προσέδιδε συχνά στην κριτική τους τόνους άποκαλυπτικούς.

16. Βλ. J. G. A. Pocock, "Time, history and eschatology in the thought of Thomas Hobbes", *Politics, Language and Time*, Νέα Υόρκη 1973, σσ. 148-201, ιδίως σσ. 174-177.

17. *Αυτόθι*, σσ. 177-181.

“Όταν οἱ κραδασμοὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἄρχισαν νὰ συγκλονίζουν τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ ζωὴ, ὁ Priestley, διακεκριμένος χημικὸς καὶ πολιτικὸς στοχαστὴς, ὁ «Leonardo Da Vinci τῆς θρησκευτικῆς ἑτεροδοξίας»¹⁸, ὅπως εἶχε εὐστοχα χαρακτηρισθεῖ, θεώρησε ὅτι ἔφτασε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου. Μὲ γνώμονα τὸ ἐνδέκατο βιβλίον τῆς Ἀποκάλυψης, ἔκρινε ὅτι οἱ μεγάλες ἀνακατατάξεις πού προκαλοῦσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση οὐσιαστικὰ ἐγκαινιάζαν τὴ βασιλεία τοῦ Κυρίου ἐπὶ τῆς γῆς¹⁹. Ἄλλωστε τόσο γιὰ τὸν Price ὅσο καὶ γιὰ τὸν Priestley ὁ βαθύτερος ρυθμὸς τῆς ἱστορίας κατέτεινε πρὸς τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρωπότητας, πού οἱ ἴδιοι ἀντιλαμβάνονταν ὡς ἐκδήλωση τῆς θείας βούλησης: ὡς ἐκ τούτου ἡ ὑποστήριξή τους γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν Ἀμερικανῶν ἐπαναστατῶν, ὁ ἐπίμονος καὶ ἀνυποχώρητος ἀγώνας τους κατὰ τῆς δουλείας καὶ τοῦ δουλεμπορίου, ἡ διεκδίκηση τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τόσο τῆς κοινωνίας ὅσο καὶ τῆς ἐκκλησίας. Γι’ αὐτὸ καὶ στὸ τέλος τῆς ζωῆς τους βίωσαν τὸν πολιτικὸ πυρετὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ὡς ἀναγγελία τῆς «ἀπροσδόκητης ἔλευσης τοῦ Χριστοῦ»²⁰.

Αὐτὲς ὑπῆρξαν καὶ οἱ τελευταῖες ἀναλαμπές τῆς πνευματικῆς ἐκδήλωσης πού θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς «ἀποκαλυπτισμὸς» στήν ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς σκέψης. Ἡ ἐκκοσμίκευση τῶν ἀξιών γενικότερα καὶ τῆς πολιτικῆς σκέψης εἰδικότερα πού συντελοῦνται ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῶν ἰδεολογικῶν ἀνακατατάξεων πού προκλήθηκαν ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, δημιούργησαν τελείως ἄλλες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἄσκηση κοινωνικῆς κριτικῆς καὶ ἐξοβέλισαν τὸν ἀποκαλυπτισμὸ ὡς ἀξίопιστη μορφὴ πολιτικοῦ λόγου. Στὸ ἐξῆς ὁ ἄμεσος ἀποκαλυπτισμὸς ὑποβαθμίζεται μεταξὺ τῶν ἰδεολογικῶν διεξόδων τοῦ λαϊκιστικοῦ συντηρητισμοῦ καὶ μὲ τὴ

18. M. Watts, *The Dissenters*, σ. 472. Βλ. γενικότερα αὐτόθι σσ. 471-478, καὶ Brady, *The contribution*, σσ. 236-249 γιὰ τὴν ἀναμόχλευση τοῦ ἀποκαλυπτισμοῦ στή Βρετανία στὰ χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ τῶν Ναπολεοντείων Πολέμων.

19. Joseph Priestley, *Notes on All the Books of Scripture*, τόμ. IV, Northumberland [USA] 1804, σ. 610.

20. Βλ. Joseph Priestley, *The Present State of Europe Compared with Ancient Prophecies*, Λονδίνο 1794, ὅπως παρατίθεται ἀπὸ τὸν Jack Fruchtman, “Politics and the Apocalypse: The Republic and the Millenium in late eighteenth-century English political thought”, *Studies in Eighteenth Century Culture* 10 (1981) 153-164. Βλ. ἰδίως σσ. 161-162. Τὸ χαρακτηριστικότερο κείμενο ὅλης αὐτῆς τῆς φιλολογίας, πού ἀναλύεται στὸ σημαντικό ἄρθρο τοῦ Fruchtman, εἶναι τὸ περίφημο κήρυγμα τοῦ Richard Price τὸ 1789, “Discourse on the Love of our Country”. Βλ. Richard Price, *Political Writings*, ἐπιμ. D.O. Thomas, Cambridge 1991, σσ. 176-196.

μορφή αυτή, που αφήνει όμως αδιάφορη την σοβαρή πολιτική σκέψη, επιβιώνει ως την εποχή μας²¹. Ο έμμεσος όμως αποκαλυπτισμός, που απορρέει από την παράδοση του ριζοσπαστικού πολιτικού λόγου που επισκοπήσαμε στις προηγούμενες σελίδες, επιβιώνει στην πολιτική σκέψη με το έκκοσμικευμένο περίβλημα της θεωρίας της προόδου, είτε ως εκδήλωση της αίσιοδοξίας του Διαφωτισμού, όπως συμβαίνει στον Condorcet, είτε ως επαγγελία της ριζικής κοινωνικής αναμόρφωσης στην επαναστατική θεωρία του Marx²². Δύο σχεδόν χιλιετίες αργότερα, οί προβληματισμοί της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης δεν έχουν διασπάσει τους εσωτερους δεσμούς τους με τους όραματισμούς της απολύτρωσης της ανθρωπότητας, που αναδύθηκαν από το νησί της Πάτμου και τη θάλασσα του Αιγαίου.

21. Μια εξαίρεση στην τροπή αυτή του πολιτικού αποκαλυπτισμού παρατηρείται στα χρόνια μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όποτε ή χριστιανική συνείδηση της Ευρώπης επιχειρεί να έρμηνεύσει τη συγκλονιστική δοκιμασία του πολέμου και την συνακόλουθη ήθικη κρίση με τους όρους ενός ανανεωμένου αποκαλυπτισμού. Βλ. Judith N. Shklar, *After Utopia. The Decline of Political Faith*, Princeton 1957, σσ. 179-185.

22. Πρβλ. Ernest L. Tuveson, "The millenarian structure of the Communist Manifesto", *The Apocalypse in English Renaissance thought and literature*, σσ. 323-341.

